

Ponència IV

El medi natural com a Patrimoni Cultural

MIQUEL MOREY I ANDREU

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE EL PATRIMONI CULTURAL DES DEL PUNT DE VISTA DE LA BIOLOGIA.

Patrimoni, paraula derivada evidentment del llatí "pater" (pare), és segons el diccionari, una paraula per a senyalar "els bens heredats dels avantpassats" i cultura, paraula que és idèntica a la corresponent llatina, és el "conjunt de coneixements d'una persona, d'un país o d'una època". La paraula anglesa per a patrimoni és "heritage", que enlloc de derivar de pare, ho fa de "herència" o cosa que es transmet de pares a fills. D'aquesta manera sembla ben clar que el patrimoni cultural referit a Balears (un país) està constituït per totes aquelles coses que han fet els homes que han viscut aquí al llarg de la història i que d'alguna manera ens han arribat. Així tenim un patrimoni, històric, monumental, lingüístic, literari, artesanal, folklòric, jurídic, etc., etc.

Tal com passa amb l'herència genètica, on es sab que cada individu no reb totes les característiques que han presentat tots els seus avantpassats, sinó tan sols una mínima part seleccionada mitjançant el complexos mecanismes de l'herència biològica, on es mesclen saviament "l'innovació" (mutacions), "l'atzar" (combinació aleatòria dels diferents al·lells) i "la selecció" o "supervivència del més apte", així també, de tots els bens culturals produïts pels que han habitat aquestes illes, només arriba a l'actualitat una mínima part, seleccionada mitjançant mecanismes totalment comparables als de transmissió de l'herència biològica, basats en "l'innovació" o aportació cultural innovadora de cada època, "l'atzar" o aconteixements més o manco aleatoris, almanco en el sentit de que en gran part nodepenen dels habitants del país, com poden ser les conquestes armades o l'adveniment del turisme massiu, productores de canvis culturals forts o fins i tot radicals, i "la selecció" o fet pel qual alguns dels nous canvis culturals són acceptats i perduren, mentre que altres són rebutjats i queden oblidats probablement per a sempre (Figura 1).

La defensa del patrimoni cultural té, per tant, dos aspectes diferents, que convendria esbrinar bé i no confondre. D'una banda, l'idea de conservar tot el que ens ha arribat fins ara (conservar el passat) i, de l'altra, seleccionar entre

les novetats actuals. La conservació pot ser vital o activa, que estaria representada per tota l'herència cultural que es manifesta constantment en les nostres activitats i actituds de la vida normal o cultural, o passiva, que estaria representada pel que es conserva, però que no forma part del nostre entorn actual, com els "vestits de pagès", els objectes de museu, etc.

Hi sol haver consens en el que respecta a conservar el patrimoni cultural del passat (tot el que ha arribat fins al moment actual). No n'hi ha tant –i fins i tot hi pot haver un confusionisme de terribles conseqüències– pel que fa a les innovacions que s'han de conservar i les que s'han de rebutjar. Aquí les actituds van des del conservadurisme, o la seva màxima expressió que és l'immobilisme, dels que no accepten cap novetat i s'aferren desesperadament a lo tradicional, fins als més progressistes, que en el cas extrem, estan disposats a acceptar qualsevol cosa sempre que sigui "novedosa". En mig d'aquestes actituds extremes hi ha les actituds de "seny", que s'ens atribueix als mallorquins com a virtut patrimonial o "patrimoni cultural", però que moltes vegades un té moltes raons per a pensar que es tracta, com passa tan sovint, d'un dels tòpics que algun dia algú els manifesta i ja queden per a sempre com a veritats sense que ningú s'atrevesqui mai a qüestionarles. No cal dir, seguint el paral·lel amb l'herència biològica i el patrimoni genètic, que el conservadurisme i, sobre tot, l'immobilisme duen a la manca d'evolució (en cas d'haver predominat, ara no hi hauria vida sobre la Terra, o estaria reduïda a les formes més simples), mentre que el progresisme exagerat du a la formació d'éssers monstruosos i al caos (cosa que tampoc constitueix una evolució).

¿Quins són els mecanismes de selecció del que es transmet a la posteritat? ¿Quina és la seva eficàcia relativa? ¿Quines són les lleis que els governen? ¿Canvien aquestes lleis al llarg del temps? Aquests mecanismes han actuat al passat i són els responsables de que el nostre patrimoni sigui el que és. Aquests mecanismes funcionen ara i pòtser siem nosaltres amb aquestes Jornades peces importants del mecanisme. La societat balear està fent un impresionant patrimoni "arquitectònic" (hotels, apartaments, urbanitzacions, etc.) ¿Transmetrem tot això als nostres descendents? De totes maneres, anem alerta que no ens passi com a un sector important de l'home actual, que rebutja gran part del legat cultural occidental rebut, com posà de manifest Josep Miró (1987) a una preciosa comunicació titulada "Un hereu que no vol el que reb en heretatge".

En el cas de la nostra Comunitat Autònoma les coses encara són més complicades que a la major part dels països, pel simple, però decisiu, fet de ser un territori format per illes. Les illes són territoris singulars, amb característiques diferencials respecte a les terres continentals. Tant la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (IUCN) com el Programa Home i Biosfera (MAB) han dedicat un esforç molt considerable des de fa molt de temps a la recerca de les característiques diferencials de les illes (UNESCO-MAB, 1989).

De entre elles, voldria destacar les següents, relacionades unes amb les altres: aïllament, singularitat, pobresa de recursos, inestabilitat.

L'aïllament deriva del fet de ser terres revoltades d'aigua per tot, lo que imposa un condicionament diferencial per a l'entrada i sortida, l'intercanvi, de persones, mercaderies i les seves conseqüències, idèes. Els progressos de la ciència i de la tecnologia (aviació, comunicacions, etc.) han fet canviar notable-

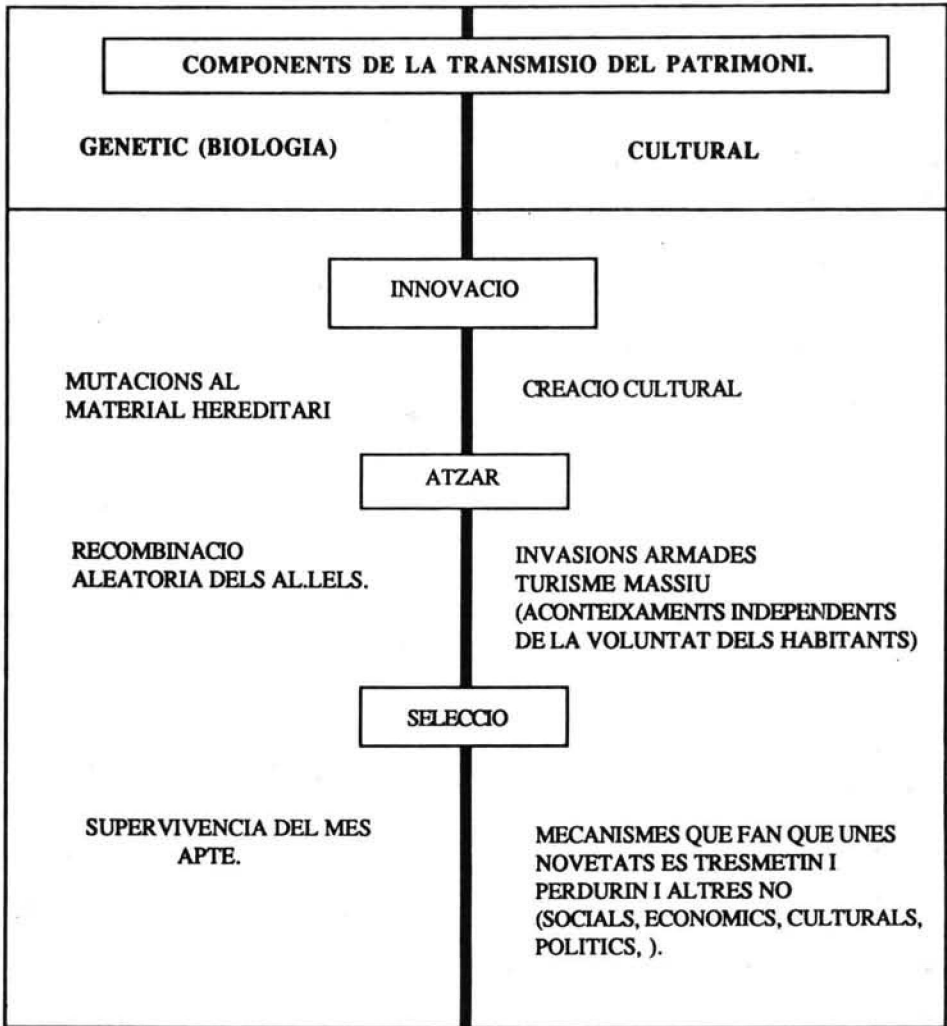

Fig. 1.- Comparació entre la transmissió de l'herència biològica i la transmissió del patrimoni cultural.

ment, i a vegades quasi han fet desaparèixer, les característiques d'aïllament, de tal manera que no és arriscat dir, per exemple, que actualment està més aïllada la ciutat de Teruel, que la de Palma. Aquest canvi, bastant súbit, des de l'aïllament a la màxima comunicació, ha propiciat una invasió de noves gents, nous productes, noves idees, amb conseqüències molt importants pel patrimoni cultural i natural.

La singularitat és una característica derivada clarament de l'aïllament. Si es perd l'aïllament, és clar que perilla la pèrdua dels bens patrimonials de caràcter singular. A l'ambient natural això es manifesta en l'existència d'endemismes.

La pobresa de recursos és un altre derivat de l'aïllament, començant per la pobresa o limitació de territori. Una illa és el que és i no hi ha manera de dir,

per exemple, que Mallorca arriba fins més enllà, lo que sí que es pot dir dels territoris continentals (vegem, per exemple, el cas de Polònia o el d'Alemanya). També registram un número menor (en referència a fragments semblants del continent) d'espècies vegetals i animals.

La darrera característica seleccionada és la inestabilitat, que es deriva de l'alternància de períodes d'aïllament i de comunicació. Aquesta característica es manifesta en les invasions, l'entrada de nous productes i noves idèes, que sovint destrueixen gran part de l'anterior. Posarem sols un parell d'exemples. La mort de les vinyes a Europa a mans de la filoxera, incidí sobre l'agricultura de Mallorca, transformant totes les terres en vinyes i tota l'indústria en la de fer vi. La restauració de les vinyes europees produí uns dels desastres econòmics més sonats a la història de l'illa; l'arribada dels cristians amb el Rei En Jaume, destruí segles de cultura musulmana, cultura que s'imposà destruint l'anterior, i així successivament cap enrera. No es tracta, per tant, d'una evolució, sinó d'una successió de ruptures.

Així ¿Quin és el patrimoni de les illes? Tots descendim de gent que ha arribat de fora. No hi ha home nadiu de Balears com n'hi ha d'Europa o d'Àfrica o d'Àsia o d'Àustràlia. Així que, per a complicar més les coses, resulta que en el cas de les illes "lo tradicional" és "el canvi" i ser conservador és ser progressista i a la inversa.

JUSTIFICACIÓ DE L'IDEA DE PATRIMONI NATURAL COM A PART DEL PATRIMONI CULTURAL: EL PUNT DE VISTA DE L'ECOLOGIA.

¿Es el patrimoni natural part del patrimoni cultural? ¿Fins a quin punt té cabuda en aquest cicle una ponència com aquesta?

Si ens ajustam estrictament a les definicions, el patrimoni natural no és part del patrimoni cultural –recordem les definicions primeres– i aquesta ponència no està justificada; però si començam a raonar sobre el tema, possiblement trobarem nombroses justificacions.

En primer lloc, el patrimoni cultural està constituït, per definició, per les coses "fetes per l'home" i és evident que les roques, les muntanyes, el clima, la vegetació natural, la fauna silvestre, no estan fetes per l'home, essent, per tant, patrimoni "natural" i no patrimoni "cultural". Ara bé, les accions de l'home, que poden construir part del patrimoni humà, poden modificar el patrimoni natural, sobretot en el sentit d'empitjorar-lo. I aquí tenim la primera relació que voldria destacar entre el patrimoni cultural i el natural, que, com es pot veure, ja no estan tan diferenciats com pot pareixer a simple vista. Ja l'any 1928 el gran geòleg mallorquí Bartomeu Darder i Pericàs escrivia a un preciós article titulat "Els factors geològics de la bellesa de Mallorca" aquestes paraules "*Hem fet notar abans la gran influència del color en la bellesa del paisatge. El color és degut, per una part, al propi de la roca, per l'altra a la vegetació, i, finalment, a la puresa de l'atmosfera*". Avui ho tenim molt clar que la contaminació atmosfèrica és ben capaç de modificar la composició atmosfèrica, la vegetació i el color de les roques.

Hi ha, i per desgràcia són ben nombroses i ben conegudes, una serie d'activitats humanes que podríem anomenar "antipatrimonials", perquè destrueixen

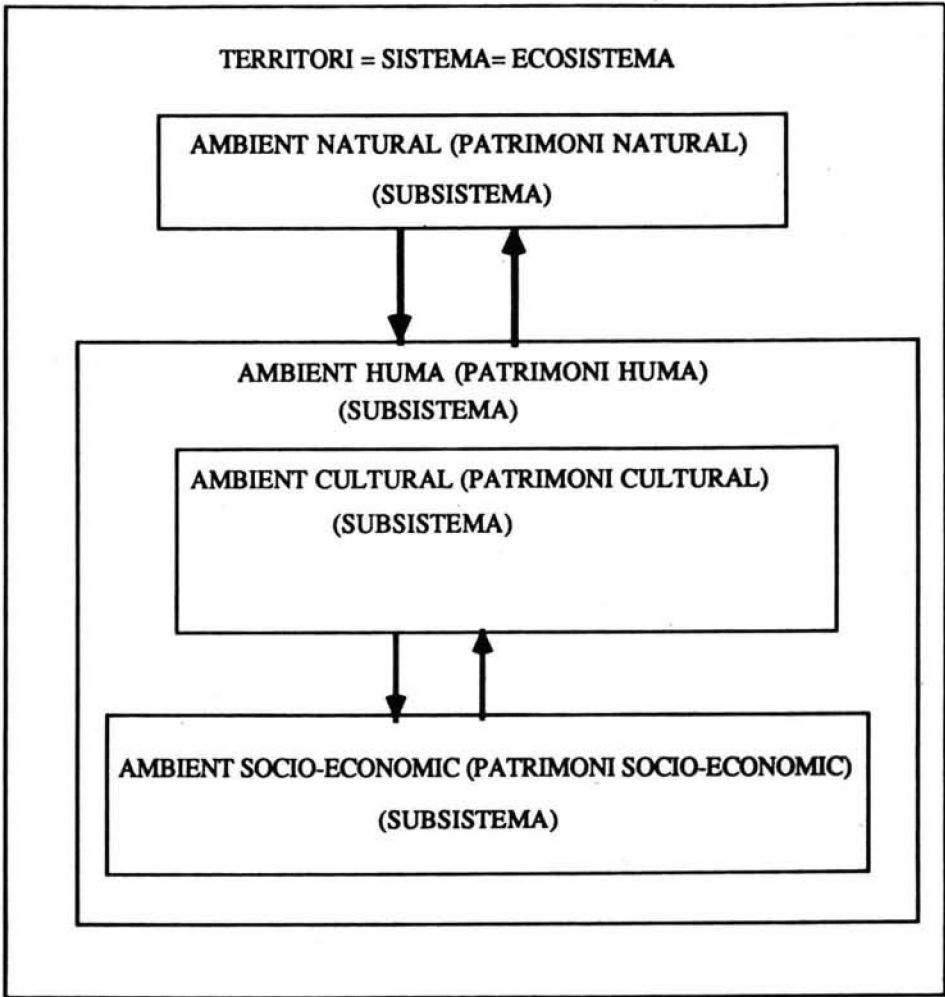

Fig. 2.- L'ambient natural, l'ambient cultural i l'ambient socio-econòmic com a subsistemes del sistema territorial conjunt.

o degraden un patrimoni natural que s'hauria d'haver conservat. ¿Es necessari posar exemples? Perquè no s'oblidi, en citarem dues: una antiga perquè no es cregui que sols la nostra generació es capaç de fer desastres, l'extinció del *Myotragus balearicus*, que hi ha fundades raons per a pensar que fou obra dels nostres avantpassats de la cultura talaiòtica (COLOM, 1964; ALCOVER, 1981), i una moderna, la destrucció de la costa a mans d'urbanitzadors irresponsables.

També és veritat que hi ha moltes activitats humanes que, en lloc de destruir o degradar el patrimoni natural, l'augmenten i el milloren. Així, no crec que ningú lamenti la pèrdua de les quatre mates i ullastres que hi devia haver al lloc on actualment s'aixeca la nostra Sèu. Aquestes activitats es podrien dir "patrimoniales".

La segona justificació ens ve del fet de que tot territori, i amb molta més precisió els territoris formats per illes, que estan geogràficament ben delimitats, és, o es comporta, com un sistema. L'ambient natural i l'ambient cultural (que amb el socio-econòmic forma l'ambient humà) serien així parts o subsistemes d'un únic sistema. Sistema que, al mateix temps, seria un subsistema d'un sistema més gros format pels territoris pròxims amb els que, d'una manera o de l'altra es relaciona (Figura 2). Convendria precisar que aquí anomenarem, per a seguir la tradició, ambient natural a lo que seria més correcta anomenar ambient silvestre, ja que actualment tothom admet que lo humà "també és natural".

Si ens atenem a la clàssica definició de sistema, per la qual a un sistema en equilibri, estable o inestable, tota modificació d'un element comporta necessàriament la modificació en cadena de tots els altres fins a arribar a una nova posició d'equilibri, està clar que l'ambient natural és important pel que fa a les possibilitats d'arribar a un cert tipus d'ambient humà i, en conseqüència, a la formació d'un determinat patrimoni cultural.

Els monuments, escultures, eines, ceràmica i demés objectes que constitueixen una part molt important del nostre patrimoni cultural estan formats per materials que són –o eren abans de passar a ser monuments, eines, etc.– part del nostre patrimoni natural. Així, per exemple, la Seu de Mallorca és de pedra de Santanyí. També el clima (patrimoni natural) té una influència decisiva en aquest punt. Així, els edificis, monuments, estàtues pateixen l'acció del clima i, segons el tipus de material, s'erosionen més o manco i han de ser objecte de restauració.

Tots els monuments amb el pas del temps tenen tendència a degradar-se i, finalment, desaparèixer. Aquesta tendència és, endemés, absolutament inevitable perquè obeeix a un dels cossos de ciència més absolutament inexorables, les lleis de l'entropia, aplicables, com demostra RIFKIN (1987), més enllà de la Física, a qualsevol situació. L'entropia –que per entendre-mos, podríem considerar com a "desordre"– té una tendència natural i inevitable a augmentar i quan disminueix ho fa tan sols localment, a costa d'un augment més gros a altra banda, de tal manera que, tot en conjunt en resulta sempre un augment global. Això significa que per a crear ordre i per a mantenir l'ordre creat fa falta una aportació d'energia útil, per a contrarrestar la tendència al desordre, o a l'augment d'entropia. Tota manipulació constructiva de la matèria per part de l'home, suposa un augment de l'ordre i, per tant, una disminució de l'entropia (esforç creador), i la tendència natural al desordre fa que el resultat de la manipulació (edifici, monument, eina, objecte d'art) tenguí tendència a degradar-se, per a lo que fa falta una energia per a la conservació o restauració. L'erosió dels monuments a l'intempèrie s'explica perfectament per aquesta teoria (Figura 3).

D'altra banda, a més dels canvis que s'acaban d'indicar, soferts pels monuments, hem de considerar els canvis soferts per l'entorn immediat. Quan més temps ha passat des de que es va construir un monument més probabilitats hi ha de que l'entorn hagi canviat, però no és aquest l'únic factor que actua. Així, els monuments fets dins un contexte urbà estan més exposats a canvis de l'entorn que les construccions fetes al camp. És en aquest sentit que voldria ressaltar un aspecte que sovint s'oblida a l'hora de restaurar monuments, la cura de les característiques de l'entorn. Una catedral gòtica, per exemple, estarà bé revoltada de cases de la mateixa època amb carrerons estrets i torts, o, com passa

Fig. 3.— Per les lleis de l'entropia, tot monument té tendència natural a degradar-se, de manera que necessita restauració. El monument del Passeig des Born a Ciutadella mostra una clara erosió diferencial, més intensa a la cara Sud-Oest (Foto M. Morey).

amb la nostra Sèu, amb una bona murada davant. Això justifica les mesures que prenen alguns ajuntaments de ciutats monumentals obligant als habitants dels barris històrics a no usar a les façanes materials moderns que rompien l'encant històric del conjunt. Una de les ciutats espanyoles que es poden considerar model·liques en aquest aspecte és Santiago de Compostela. Un talaiot o un conjunt talaiòtic estarà bé revoltat de la vegetació natural de l'àrea on va ser construït. Tal passa, per exemple, al conjunt de Sa Torre de'n Gaumés a Menorca, ben al contrari del que passa al conjunt de Torralba, on la carretera d'Alaior a Cala En Porter passa exactament entre el talaiot i la taula, que bé valdria el canviar el curs de la carretera. La teoria de l'entorn adequat es pot aplicar també a altres aspectes del patrimoni cultural com són els llocs històrics. Hi ha, de totes maneres, alguns exemples, que, sense pretensió d'exclusivitat, almanco són els que m'han cridat més l'atenció. Per a començar, el lloc on el Rei En Jaume i els seus oïren la primera Missa, on feu d'altar una roca, que es conserva en aquell indret del terme de Calvià al peu del Puig de sa Ginestra. Hi han fet una capella, que sembla bastant moderna i que no es pot dir que sia una obra d'art molt valuosa, amb una porta o reixa, que pareix de disseny modern. A la part de Llevant del puig, hi ha hagut durant molts d'anys l'abocador de fems del poble de Calvià, i a la part de Ponent una cantera visible, per desgràcia, des de gran part de la carretera que va a Andratx. Per acabar-ho d'arreglar, a Migjorn s'hi ha posat la depuradora d'aigües residuals, que si no fa un impacte visual important, sí que'n fa un d'olfatiu tan evident com desagradable. I jo me

deman si és per ventura aquest el tractament que es mereix un dels llocs històrics més decisius a la nostra història (MOREY 1987). Un altra exemple ben desgraciat és el de la Torreta de Porto Pi, al port de Palma. Un gran edifici, que ha estat anys i anys a mig fer, enmarca aquesta torre, practicament anul·lant-la (Figura 4).

Podriem fer encara una reflexió final. Mentre un monument que forma part del patrimoni cultural és usat per a la finalitat per la que va ser construït, es mantén en bones condicions, perquè hi ha un aport continu d'energia, que contraresta l'efecte natural de la degradació. Però quan deixa totalment d'usar-se, comença la degradació natural, a menys que es faci un esforç per a la conservació, és a dir, que s'ha d'aplicar una energia (en darrer terme unes despeses econòmiques), que ja notenen utilitat directa per mantenir el funcionament o el bon estat de l'edifici, sinó que és tan sols per efectes de conservació, cosa que un sector de la societat considera despeses "inútils", perquè no tenen una utilitat funcional directa.

Un altra problema es deriva dels canvis d'utilitat. Hi ha monuments que, passat un temps, ja no serveixen per a la finalitat original i, en canvi, la societat els adapta a altres fins. Els exemples són nombrosíssims. Possessions que passen a hotel com Sant Martí de Porreres (turisme rural), palaus que passen a "pubs" com Abaco, molins de sal que es transformen en restaurants, com es el cas del de Formentera. Aquests canvis d'ús solen ser molt controvertits, perquè el canvi funcional comporta quasi sempre canvis estructurals i formals, que poden fer perdre la gràcia o la identitat o el valor a l'edifici. Es tracta d'una problemàtica molt complexa, que no és el moment ni el lloc de tractar.

EL PAISATGE COM A INTEGRACIO DEL PATRIMONI NATURAL I CULTURAL

Pòtser sia el paisatge el concepte que més bé expressi la integració del patrimoni natural i el cultural. Perquè tenint com a característiques essencials el ser l'expressió visible (o estructural) d'un sistema de relacions ecològiques i la necessitat de ser "percebut" per qualcú (González Bernáldez, 1981), els aspectes naturals i els culturals queden ben mesclats i integrats. La mescla es veu a simple vista, ja que, excepte en el paisatges de zones verges (que existeixen a la mediterrània) es poden distingir els elements naturals i els culturals (arbres i cases, per exemple) o els efectes de l'intervenció humana (com els conreus). El fet de que els tals elements estiguin realment integrats, és a dir que formin part d'un sistema que funciona i que, per tant, reflexin un ordre (de la mateixa manera que les diferents parts d'un cotxe no estan posades de qualsevol manera, sinó de la manera que exigeix el funcionament) ja no és cosa que es vegi a simple vista, sinó que per a entendre-ho és necessari estudiar el funcionament del territori implicat.

Si ens situam en mig d'un pla o en mig d'una vall o al cucui d'una muntanya i estenem la vista al nostre entorn, el que veim i també el que percebim pels altres sentits (cants d'ocells per l'oït, olors per l'olfat, sensació de calor, de fret, d'homitat, etc. per la pell) és el paisatge. El mateix passa si ens situam a un

Fig. 4.- Influència de l'entorn sobre els monuments històrics. Dues perspectives de la Torre de Porto Pi. A una es veu revolada de vegetació, a l'altra "enmarcada" i quasi anul·lada per un edifici modern (Foto M. Morey).

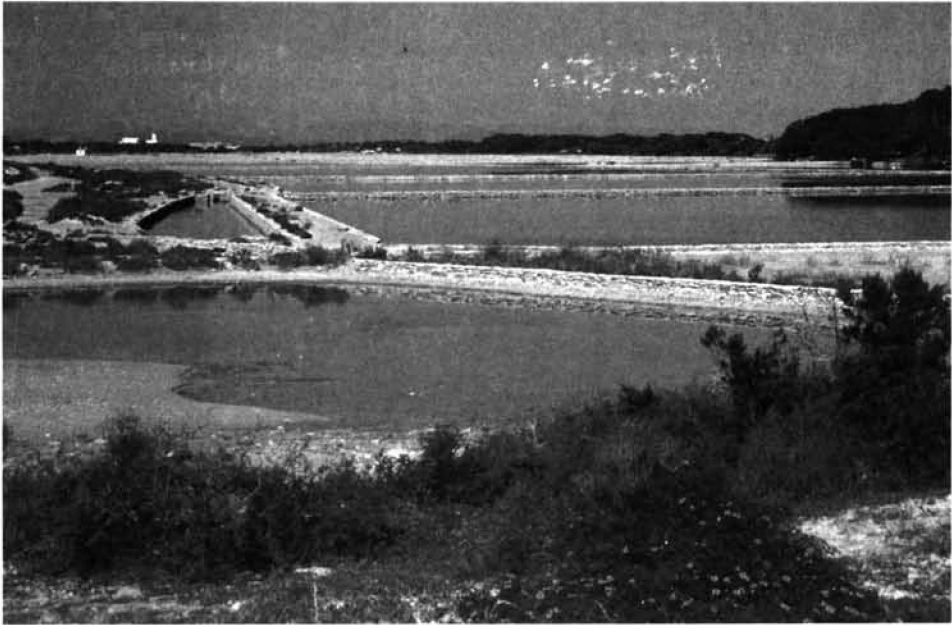

Fig. 5.— El conjunt d'estanys de les Salines de'n Marroig, vora S'Estany Pudent a Formentera, com a exemple d'integració harmònica dels ambients natural, cultural i —fins fa poc temps— socio-econòmic. Al fons, el Molí de sa Sal, conservat gràcies a la seva transformació en restaurant (Foto M. Morey).

d'un poble o ciutat, essent en aquest cas un paisatge urbà. Una de les característiques essencials de tot paisatge és la dinamicitat, el canvi. A un paisatge tot canviant, el que passa és que la velocitat de canvi és molt variable d'uns processos als altres, des de les coses que poden canviar en qüestió de minuts o segons, com el conjunt de núvols, fins a les que poden necessitar milions d'anys per fer-se notar, com els processos geològics d'erosió de les muntanyes. En virtut d'aquestes diferents velocitats de canvi i de l'equilibri entre les forces "constructores", com són a nivell geològic les forces orogèniques i a nivell humà la major part de les activitats, com per exemple, la construcció d'edificis, i les forces "destructores", com són a nivell geològic el clima i a nivell humà, per exemple, les guerres, el paisatge actual és el reflexe de tot el que ha passat a en aquell territori al llarg dels anys.

Per a una correcta interpretació del paisatge és necessari seguir les etapes geològiques per a fer una bona interpretació geomorfològica; però no és suficient, perquè hi ha que tenir en compte també les activitats —a escala més ràpida— de l'home, així que hi ha que estudiar l'història d'aquell lloc, els canvis d'ús del sòl i l'arqueologia i les construccions de les diferents èpoques. Això és particularment important a àrees de fort dinamisme, com poden ser les albuferes, salobrans, estanys i sistemes dunars, entre altres (Menanteau y Pou,

1977). La conservació d'aquests espais inclou necessàriament la consideració conjunta del patrimoni natural i el cultural, ja que no es pot entendre un sense recórrer a l'altra.

Menció especial mereixen, en el cas de les Balears, els "paisatges rurals" i molt particularment els que inclouen parets seques o marjades, generalment amb parts, a manera d'illes, de vegetació natural. En aquests cassos el patrimoni cultural i el natural es troben quasi indisolublement units. També passa així en el cas dels salobrans ocupats per salineres (Figura 5).

LES AREES DE PROTECCIÓ AMBIENTAL: NECESSITAT DE PROTECCIÓ CONJUNTA DEL PATRIMONI NATURAL I CULTURAL

Per a acabar, i a manera de síntesi, voldria fer referència a les denominades Arees Naturals o Espais Naturals a Protegir a Balears. Al treball dirigit per mi) que és un dels dos que s'estan usant per a la elaboració definitiva d'aquestes àrees al parlament (Morey, Borrás, Chacártegui i altres, 1987) la paraula "natural" no és sinònima de "silvestre", de manera que varem intentar evaluar nosols el patrimoni anomenat natural en el sentit de silvestre, sinó també el patrimoni cultural, ja que en l'evaluació es tenen en compte tota mena de valors culturals, incloent els llocs històrics.

Dels 73 espais naturals seleccionats, un quaranta per cent tenen valors culturals alts, un altra quaranta per cent els tenen mitjans i sols el vint per cent restant els tenen baixos, el que demostra la forta integració a nivell territorial del patrimoni natural i el cultural. Aquesta integració s'explica perquè les activitats i construccions humanes no es poden situar a qualsevol lloc, sinó que estan condicionades per les característiques físiques i biològiques del territori (atalaies dalt del turons, santuaris a llocs singulars, etc.), de la mateixa manera que al dissenyar un cotxe no es pot posar el volant a qualsevol lloc, perquè "quedi bé", sinó allà on sia funcional, amb el que tornam a l'idea de sistema.

Finalment, voldria recordar que fa onze anys, quan era professor de la Universitat d'Oviedo, me varen convidar a participar a un Simposi paregut a aquest, que es titulava "I Semana del Patrimonio Artístico Asturiano". En aquell moment vaig tractar, sobre tot, de la necessitat de planificar el territori i d'incloure els valors ambientals i els culturals a les Avaluacions de l'Impacte Ambiental (MOREY, 1978). Es una bona senya que avui aquest punt ja sigui del domini públic i fins i tot ja estigui legislat, de manera que no faci falta insistir en ell. El progrés és realment notable. Però, a la vista de les llacunes que té encara la legislació sobre aquest punt i la manera com s'aplica en massa ocasions, no hi serà de més aprofitar aquesta avinentesa per a recordar a totes les persones amb responsabilitat de govern, l'extraordinària importància de conservar, respectar i restaurar, si és necessari, "conjuntament" el patrimoni natural i el cultural, com el més valuós que té un país i com a parts indissolubles d'un únic sistema territorial que hem de trametre en bones condicions als nostres descendents.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, J.A., MOYA, S. y ROCA, Ll. 1975. *Les Quimeres del passat*. Els vertebrats fòssils del Plio-Quaternari de les Balears i Pitiüses. Mon. Cien. 1, Ed. Moll. Palma de Mallorca.
- COLOM, G. 1964. *El medio y la vida en las Baleares*. Gráficas Miramar. Palma de Mallorca.
- DARDER PERICAS, B. 1928. Els factors geològics de la bellesa de Mallorca. *La Nostra Terra*, 4: 137-142.
- GONZALEZ BERNALDEZ, F. 1981. *Ecología i Paisaje*. H. Blume Ed. Madrid.
- IUCN 1980. Estrategia Mundial para la Conservación. IUCN, PNUMA, WWF. Morges. Suissa.
- MENANTEAU, L. et POU, A. 1977. Les Marismas du Guadalquivir: Apport de le télédétection et de l'archéologie à la reconstruction d'un paysage. *Caesarodunum*. Université de Tours: 1-19.
- MIRO, J. 1987. *The case of the reluctant inheritor*. I. Jornades d'Intel·ligència Artificial. Centre d'Estudis avançats de Blanes, Girona (C.S.I.C).
- MOREY, M. 1978. Patrimonio artístico y patrimonio natural: la planificación ecológica como síntesis. En: *I Semana del Patrimonio Artístico Asturiano. Ponencias e Intervenciones*. Caja de Ahorros de Asturias. Oviedo. Pags. 39-47.
- MOREY, M. 1987. El paisatge. *Entorn*, 1: 5-9.
- MOREY, M. BORRAS, M.A., CHACARTEGUI, G. i altres. 1987. *Espacios Naturales de Baleares. Evaluación de 73 Areas para su protección*. INESE-Govern Balear. Palma de Mallorca.
- RIFKIN, J. 1987. *Entropia: Uma Visao Nova do Mundo*. Universidade do Algarve. Faro. Portugal.
- UNESCO-MAB. 1989. Island heritage. En: *Man belongs to the Earth*. UNESCO. París.